

АВТОРСЬКА РЕЦЕПТИВНА СТРАТЕГІЯ ТА СИСТЕМА ПЕРСОНАЖІВ ПОВІСТІ ІВАНА ФРАНКА "ВЕЛИКИЙ ШУМ"

У статті досліджено процес читання та естетика впливу поетики Франкової повісті "Великий шум" на читачів крізь призму рецептивної естетики і поетики.

Сваволлю читача в його спілкуванні з текстом І. Франко стримував системою своїх персонажів і особливостями нарації. У повісті "Великий шум" тип наратора та своєрідність його розповіді в основному такі ж, як у "Місії" та "Чумі". Зате кількість і функції постатей відповідно до можливостей жанру різко зросли. А це в свою чергу поставило підвищені вимоги до наративної стратегії, за яку "відповідає" автор.

І. Франко в експозиції повісті подає з погляду aukторіального наратора не тільки символізований образ "великого шуму", який поєднує пряме (буря) і переносне (селянські заворушення) значення, а й візуально виділяє основні місця дії і перебування головних персонажів, будує хронотоп: на середині села "церква з бляшаною червоно помальованою банею", за церквою — "попівська резиденція"; "високо над селом" — "двірський сад", панський двір і "невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами" [1: 209-210]. Ця візуальна диспозиція пройнята оцінним розумінням наратора, який вкладає в своє бачення характер стосунків між мешканцями села Грушатичі: "...над селом **вискалюється** з зелені червоний двір, мов сердите, кров'ю набігле лице, і немов **наперекір йому** на другім боці впирається в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а з-поза неї якось **хитро і несміло зиркають** стіни клібанії. І довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, з пообвалюваними плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з **великим**, у глибині душ **людських захованим стражданням**, з невинною боротьбою між надією і розпукою" [1: 210] (виділено нами. — В.Б.). Неподалік — "коршма простора, панщизняна". Отже, ще немає постатей — є зоровий образ їхнього середовища, доволі традиційний, звичний. Він пройнятий смислом, який читач має відчитати з тропів (епітети, порівняння, метафори) за допомогою пояснень наратора, який, згадавши корчму, додає: "За часів панщини се було обов'язкове місце всіх селянських сходин не менше, як церква". У церкві моляться, слухають повчань пароха, інколи з ним сваряться; у шинку напиваються і радяться. Далекоглядна антиципація автора виявляється у влучних зауваженнях наратора і у виборі **послідовності** введення в текст інформації про використання корчми в Грушатичах. На провідну неділю їх тут зібрано війтом в інтересах пана, за його наказом, а вони зажадали звіту від війта про "папери" та "інвентарі", віддані громаді при скасуванні панщини. У цій сцені домінують селянські **голоси** — жартівливі, дотепні, погрозливі. Подається збірний зорово-слуховий образ, виділяються окремі постаті — війта без прізвища, обличчя деяких селян з прізвищами — Яця Ковалья, Хоми Зарічного, Андрія Халавка, Стефана Чаплі. Названо і прізвище Костя Дум'яка, можливого кандидата на війта, але його не було в корчмі...

У другому розділі селянська маса звужена до кількох осіб, які зібралися в тій же корчмі радитися, кого ж вибрати новим війтом замість "панського підлизня". Це — активніші селяни Стефан Чапля, Андрій Халавка, Гаврило Олефір, що побачили трохи світа поза селом. Є тут і Яць Коваль, який, "хоть сам неписьменний, а все-таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім, у часі тісних років, часто їздив на Поділля по пшеницю" [1: 221]. Гаврило Олефір — "трохи письменний, що колись, служачи у війську, навчився там читати й писати по-польськи й по-німецьки", а згодом "з власного приводу вже в селі навчився церковного читання". Стефан Чапля — "один із немногих письменних селян грушатичьких..." з доброї волі в церкві "сповняв роль піддячого" і був "заможним господарем". Відсутній Кость Дум'як — талановитий самородок, бо сам навчився грати на скрипці, а при війську оволодів грамотою. Саме до нього повертається **поступово** увага читача: спершу його шукають, далі дізнаються про причину відсутності ("по Службі Божій та по обіді пішов до близького міста, де мав сторгувати пару бичків") і затримки на нараду. Тепер на Дум'яка спрямовується вся увага персонажів і читачів: вимальовується колоритний портрет і подається далекоюсяжна характеристика: "...схилиючися, щоб не вдаритися головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище. Він був високого росту, на голову вищий від найросліших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав як виплодок якоїсь раси велетнів серед карлів" [1: 223]. Зорова домінанта героя поглиблюється і розвивається його мовленням, змістом мовленого, поведінкою. Це він приніс з міста новину і "сказав з притиском": "Панам за панщину призначена плата".

Композиційне виділення названих постатей на перший план структури твору мотивується наратором цілком у згоді з програмою радикальної партії: "Се був зав'язок тої сільської інтелігенції, що бажали вже тепер повернути хід сільських діл на інший, не панщизняний лад і серед загального шуму та розгардіяшу забігала думкою в будуще, силкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльності" [1: 221-222]. Словом, це "нові люди при роботі", якими в 1881 році Франкові видавалися Бенедьо Синиця з братами Басарабами (робітники в місті); тепер, 1907 року, новими людьми в селі трактуються заможні і сьак-так освічені селяни. Зміна акцентів немаловажна, що, зрештою, демонструється і розгортанням конфлікту, і способом його розв'язання.

Автор повісті приводить у корчму дідича Антона Суботу ("руська кість, а ляцьким м'ясом обросла", "женився з полькою і дома все по-польськи"), який в полілозі з селянами (попередженим розлогою характеристикою наратора) саморозкривається як соціальний індивідуалізований тип: пан — запальна людина.

Полілог відразу стає власне діалогом Дум'яка і Суботи, а центральною темою діалогу — стосунки між звільненими селянами і дідичами. Характерно, що спрямованість діалогу визначається Дум'яком. Пан Субота аж зблід, почувши таку репліку Дум'яка: "Війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привітаємо як батька, а без сього ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати" [1: 233].

Конфлікт між Дум'яком і Суботою з словесної дуелі переростає в моральне протистояння, коли пан дізнався, що його молодша дочка Галя кохає Дум'яка, а той просить пана згоди на одруження. Економічно-етичні грані конфлікту між селом і двором підсвічуються духовно-релігійними, коли у розгортання фабули включається греко-католицький священник о. Квінтіліан, до якого вдався Антон Субота по допомогу, їх розмова показує обох і як власників, і як фарисеїв, і як ворогів-конкурентів, що еднаються ненавистю до Костя Дум'яка, який у суперечці з парохом виявляється мудрішим і стриманішим.

Гротесковість поведінки о. Квінтіліана в церкві під час випадку проти Дум'яка і на полі, в суперечці про землю, внаслідок чого священник нагло помирає, ніби ілюструє ставлення до нього всезнаючого наратора, а все разом — начебто підводить читача до висновку, який зробив І. Бас: "Художній прийом саморозвінчування розкрив нові грані реакційної суті релігії і церкви, сприяв художньому вивершенню образу о. Квінтіліана. Перед читачем розкрилися глибоко замасковані справжні погляди найреакційнішого класу поміщиків на роль релігії в житті суспільства" [2: 47]. Хибність такого силогізму зумовлена тим, що в ньому не враховано співвідношення образів Дум'яка — о. Квінтіліана і о. каноніка Кордасевича. Останній як адміністратор консисторії підтримував Дум'яка, застеріг о. Квінтіліана, щоб він не переслідував вірних церкви, а як парох Грушатич завойовував пошану і любов громади. Отець Кордасевич спрямовував діяльність К. Дум'яка на "законну дорогу" згідно з принципами християнської моралі: "Наша річ пильнувати, аби наші людські, тілесні справи не терпіли шкоди, а вже Бог один нехай судить, кому честь, а кому не честь" [1: 281]. Власне так і витлумачили наглу смерть духовно роздвоєного попа-фарисея: "Побила тебе самого твоя фальшива присяга" [1: 284].

Важливу роль у системі персонажів повісті "Великий шум" відіграє комедійно-фарсова постать т.зв. "комісара" Годієри. Не може він бути носієм "авторитету цісарського чиновника" й уособленням державного бюрократа, як трактує його І. Бас [2]. Бажаний зять став садистом його дитини в найінтимнішій сфері, брутально потоптавши її гонор і гідність, коли по-звірячому талував її цноту і тіло. А небажаний другий зять — власне ворог Суботи — своїми діями в селі (та й в окрузі) викликав мимовільне розчулення.

Зіставлення персонажів, їх людських сутностей відбувається для читача в свідомості спольщеного русина, який грав роль "польського патріота" в українському селі і відвідував українську церкву. Не раз і раніше Суботу мучили страшні сни ("то він кипів у смолі", "то пікся в огні"). Тепер же "його думки, як сполошені птахи, літали і, бачилось, раз по разу билися о якісь чорні хмари. Тут Кость Дум'як уявляється йому ворогом [...], з-за вусів Дум'якових до нього всміхається противне, цапине лице Годієри. Нова хмара виринає праворуч — се громада, нібито збунтована проти нього темними духами [...], частіше "виринали в його душі щось інше, мов безмежна панорама якогось чужого, далекого, сонцем залитого і пахощами надиханого краю. А по тім краю, мов богиня по раю, ходить якась жіноча постать..", "ледь бринять відгуки її слів:

— Таточку! Я гину! Мене кусає ненаситна і кровожадна гадюка, захована в фалдах мого пурпурового плаща. Таточку, злети зі свого ложа, лети до мене, рятуй мене" [1: 310].

У відповідь на примарний голос-волення дочки Субота у стані неспання чи глибокого сну вигукує низку розпучливих звертань до доньки і до себе самого з традиційним самооскарженням через оскарження Бога ("видно, Бог мене хотів покарати і відняв мені розум, заглушив моє батьківське серце..."). У тиші різдвяної ночі йому кілька разів вчувається таємниче "тукання", звужається привид — смерть, що іде до нього "своєю бричкою і своїми демонськими кіньми з кровавими очима" [1: 312] і врешті насправді приводить "чорну даму" — його старшу дочку, що за великі гроші позбулася графа-садиста аж у Венеції... Море дало свободу від того, в чій брутальні обійми штовхнув рідну дочку пан Субота як батько.

У такому художньому світі, який створила уява Франка, причинно-наслідкові зв'язки не діяли. Чи то був виплід уже хворої голови — значення не має, бо в тодішній літературі Європи (та й попередніх творів Франка) такі феномени часто описувалися. При всій їх містичності вони виконували важливу функцію в художньому світі, бо виповнювали простір між текстом і читачем, між текстом і дійсністю, мотивуючи людські дії, думки, стани. Отож реальне почуття вини батька перед дітьми набирало хоч і ірреальних форм вираження, але дієвої сили: воно штовхало до каяття, до спокути. Особливо в святвечір, у різдвяну ніч, коли всі християни без різниці стану і віку вітаються: "Христос рождається! Славте його!"

У такій духовній атмосфері соціально-психологічний конфлікт вичерпався не раптово. Те, що начебто становить його розв'язку у тексті, не дописане кимось постороннім за автора, чи самим недужим Франком тільки для формального закінчення повісті. "Велике угощення цілої грушатичької громади" в панській дворі стало знаком християнського, а не цивільного примирення, бо різні характером і майновим станом люди не можуть гарантувати довічної згоди і злагоди: вони укладають добровільні угоди. Пан Антоній Субота, навчений життям і колізіями у власній сім'ї, це зрозумів, як збагнув це і найбуваліший в селі, хоч і наймолодший в колі свідомих громадян, Кость Дум'як, який подав тестеві руку згоди. Аукторіальний наратор, цілком у згоді з концепцією І. Франка-гуманіста початку ХХ століття, у кінці повісті подав узагальнення, що відповідало реаліям епохи: "Се була одна з **немногих** у Галичині **корисних добровільних угод** у тій справі (сервітутів. — В.Б.). Сусідні пани **ніколи не могли дарувати** її Суботі" [1: 317] (виділено нами. — В.Б.).

Як бачимо, І.Франко передає семантику свого повістєвого вислову насамперед системою людських постатей-персонажів, кожен з яких має не тільки статус соціального типу, а й людську долю. Кожен персонаж виконує свою функцію в структурі твору не стільки рисами характеру, скільки стосунками поміж собою, ролями в фабулі-сюжеті, навіть **черговістю і способом появи і зникання** в полі зору читачів. При цьому, як видно на прикладі повісті І. Франка "Великий шум", не мають вирішального значення економічні, соціальні, політичні чи етичні мотивації, бо в художньому світі детермінуючу роль мотивації може виконувати будь-який чинник — навіть випадок, містично-ірреальне явище. У повісті, наприклад, випадковими представлено факти смерті о.Квінтіліана, приватного урядника Годієри, графа Ошустовського, але художньо закономірним (вмотивованим) є те, що всі вони так чи інакше пов'язані з Дум'яком: священник дістав серцевий удар в суперечці з ним, комісара ненароком Дум'як убив, з графом вони швагри.

Зовнішня подібність зятів Суботи ще виразніше відтінює їхню протилежність як людей і чоловіків панських дочок. За кожним з персонажів Франка проглядається соціальна перспектива, тобто стоїть якась спільнота людей (громада, церква, організація, державна установа) і тягнеться якась традиція, суспільна думка. Майже за кожним спостерігається інтертекстуальна ретроспекція.

Потенційний читач, віртуальний адресат вписаний Франком у текст твору за допомогою поетикальних засобів, доступних фізичним читачам, які здані розшифрувати не тільки художній прийом, його функціональне навантаження, а й образ-персонаж у цілому, систему персонажів у взаємозв'язках і націленості на певного читача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т. 22. – К., 1976-1986.
2. Басс И.И. Художественная проза Ивана Франко. – М.: Сов. писатель, 1967. – 335 с.
3. Гром'як Р.Т. Про визначення поетики в світлі естетичної концепції І.Я. Франка // Поетика. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 16-21.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2006 р.

Боднар В.Т. Авторская рецептивная стратегия и система персонажей в повести Ивана Франко "Великий шум".

Статья посвящена процессу чтения и эстетике воздействия повести Франко "Великий шум" на читателя, рассмотренным сквозь призму рецептивной эстетики и поэтики.

Bodnar V.T. The author's receptive strategy and the system of characters in Ivan Franko's story "Great Noise".

The article examines the process of reading and aesthetic influence of Franko's story "Great noise" on the reader in the light of receptive aesthetics and poetics.